

## TÜRKİYE EKONOMİSİNDE 2001 KRİZİ SONRASI SÜREÇTE CARİ İŞLEMLER AÇIĞININ NEDENLERİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

**Doç. Dr. Ahmet YILMAZ\***  
**Arş. Gör. Togan KARATAŞ\*\***

### Özet

*Bu çalışma, Türkiye Ekonomisinde 2001 krizi sonrasında 2008–2009 ekonomik krizine kadar yaşanan yükselen konjunktürde, süre ve boyut açısından Cumhuriyet Döneminde gözlenmemiş seviyelerdeki cari işlemler açığının boyutlarını, yeni ölçütlerle de tespit etmek ve söz konusu açığın kökenindeki 1980 ve 90'lardan farklı eğilimleri ortaya koymak amacıyla yapılmıştır. Bu çerçevede çalışmada; büyüme, sanayi üretimi, tasarruf-yatırım dengesi ve enerji ithalatı cari işlemler açığı ilişkisi, tarihsel periyottaki gelişmelerle ampirik olarak incelenmiş ve bulgular ortaya koyulmuştur.*

**Anahtar Kelimeler:** Türkiye Ekonomisi, Cari İşlemler Açığı, Cari Açığın Ticarete Konu GSYİH'daki Payı, Sanayi Üretimi, İthalat Bağımlılığı, Cari Açığın Nedenleri

## A STUDY ON THE CAUSES OF CURRENT ACCOUNT DEFICITS AFTER 2001 CRISIS IN TURKISH ECONOMY

### Abstract

*The main focus of this paper is on dimension of current account deficits with new criterias which have not seen before in terms of duration and level in Turkish Republic history. One of our findings is different tendencies which are the origin of the deficits in upward conjuncture of Turkish Economy between 2001 and 2008–2009 crisis. In this*

---

\* T.C. Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. İktisat Bölümü; ahmetyilmaz@marmara.edu.tr

\*\* T.C. Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. İktisat Blümü; togan.karatas@marmara.edu.tr

*context; the relationship between growth, industrial production, savings - investment balance, energy import and current account deficits developments in the historical period are examined and finally the empirical findings are revealed.*

**Key Words:** *Turkish Economy, Current Account Deficit, Proportion of Current Account Deficit in Tradable GDP, Industrial Production, Import Dependence, Causes of Current Account Deficits*

## Giriş

Cari işlemler açığı Türkiye ekonomisinin kronik, yapısal sorunlarından biri olmuştur. Ekonominin hem görece olarak dışa kapalı olduğu dönemlerde, hem de dışa daha açık olduğu dönemlerde, başlıca istikrarsızlıkları arasında cari işlemler açığı yer almıştır.

Türkiye’de 1950–1980 döneminde cari işlemler açığının GSYİH’ya oranı ortalama olarak %1,9 iken, ekonominin dışa açıldığı ve liberal ekonomi politikaları altında ihracata yönelik sanayileşmenin hedeflendiği 1980 sonrası dönemde cari işlemler açığının GSYİH’ya oranı %2,3 seviyesinde gerçekleşmiştir.<sup>1</sup> Osmanlı İmparatorluğu dönemi ve Cumhuriyet’in kuruluşunun ilk yıllarında da dış ticaret açığı sorununun ekonominin önemli sorunları arasında yer aldığı gözlemlenmektedir. Dış ticaret dengesi bakımından tek farklılık arz eden dönem bilindiği gibi, bir yıl hariç, ticaret fazlası verilen 1930–46 dönemi olmuştur. Cumhuriyet dönemindeki sonraki eğilimler incelendiğinde ise cari işlemler açığı sorununun ağırlaşmasının, ekonominin krize sürüklenmesindeki başlıca etkenler arasında yer aldığı gözlenmektedir.<sup>2</sup>

Nitekim ekonomi literatüründe iktisadi kriz sinyali olarak nitelendirilen cari işlemler açığının GSYİH’ya oranının %5’i aşması durumu ortaya çıktığında, Türkiye ekonomisi de eşğin aşılmasını takip eden yıllarda kriz yaşamıştır. 1979, 1993 ve 2000 yılları bu durumun bir örneğini oluşturmaktadır. Cari işlemler açığının GSYİH’ya oranının %5’e yaklaştığı ya da aştığı söz konusu yılları takip eden yılda ekonomi ağır bir devalüasyon ve iktisadi krize sürüklenmiştir. Ancak yakın dönemde Türkiye’de daha önceki dönemlerden bazı bakımlardan farklılıklar arz eden kritik bir süreç yaşanmıştır. Bilindiği gibi ulusal ekonomide 2003–2007 döneminde cumhuriyet tarihinde hiç görülmemiş rekor cari işlemler açıkları yaşanmıştır. 2003–2007 döneminin cari işlemler açığı/GSYİH oranı ortalama %4,5’in üzerindedir. 2003 öncesi bu gösterge bir yıl bu seviyeyi ulaşmış ve takiben kriz yaşanmışken ekonominin 5 yıl arka arkaya ağır bir dış açık sorunuyla karşı karşıya kalmasının arkasından daha önceki dönemlerdeki gibi bir döviz krizi yaşanmamıştır. Bu çalışma, meselenin bu yönüne odaklanma niyetinde değildir. Ancak yakın dönemdeki söz konusu ağır dış açık sorunu ile üretimin ithalat bağımlılığı ve dış entegrasyon düzeyini, yeni ölçütler de kullanarak, gerçek boyutları ile ortaya koymayı

---

<sup>1</sup> TÜİK verilerinden hareketle hesaplanmıştır. TÜİK’in açıkladığı farklı milli gelir serileri bir miktar farklı sonuçlar doğurabilmektedir.

<sup>2</sup> Bu konuda ayrıntılı inceleme için bkz: Gülten Kazgan, **Türkiye Ekonomisinde Krizler (1929–2001) “Ekonomi Politik” Açısından Bir İrdeleme**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 1. Baskı 2005; Ahmet Yılmaz, “Türkiye Ekonomisinde Ücretler, Karlar ve Kriz”; **Marmara Üniversitesi, İ.İ.B.F. Dergisi**, Cilt XXI, Sayı 1, 2006 s:35–52

---

ve 2001 krizi sonrasındaki yükselen konjonktürde ortaya çıkan yeni eğilimlerin arkasındaki nedenleri tespit etmeyi denemektedir. Çalışmada üzerinde gidilecek temel konu; 2003–2007 döneminde ekonominin dış entegrasyon düzeyi, ithalat bağımlılığı ve cari işlemler açıklarının, yeni ölçütler de kullanarak ulaştıkları boyutları tespit ederek ekonominin bu dönemde yaşadığı dış açık sorunun arkasındaki yeni eğilimlerin ortaya koyulması olacaktır. 2003–2007 döneminde yaşanan eğilimlerin diğer dönemlerden farklılıkları ortaya koyulmaya çalışılacak ve buradan hareketle 21. yüzyıl başında Türkiye ekonomisinin dünya ekonomisine entegrasyonunda ve dış ticaretinde görülen yeni eğilimler ampirik bulgularla ortaya koyulacaktır. Diğer taraftan 2000’li yıllarda Türkiye’nin dış ticaret ve cari işlemler açıklarının yeni eğilimlerine ilişkin tespitlerden hareketle ekonominin dış açık sorununun çözümüne yönelik ipuçları da geliştirilmeye çalışılacaktır.

Ekonominin 2001 krizinden sonra yaşadığı cari işlemler açığı sorunu, yeni bir iktisadi kriz ile (2008–2009) kesintiye uğramıştır. Salt bu veri dahi yaşanan dış açık sorunun büyüme ve üretim yapısı ile doğrudan ilişkili olduğunu düşündürmektedir. Diğer taraftan bu eğilimler gelecekteki olası bir yükselen konjonktürde Türkiye ekonomisinin aynı sorunla karşı karşıya kalabileceğinin işaretlerini vermektedir. Bu çalışma bir yandan 2001 sonrası yıllarda cari işlemler açıklarına yol açan yeni eğilimleri tespiti odaklanırken, öte yandan Türkiye’deki üretim ve ihracat yapısının 2000 sonrası dönemde ithalata bağımlılığında meydana gelen yeni genel ve sektörel eğilimleri ortaya koymayı deneyecektir.

## **21. Yüzyılın Başında Türkiye’de Cari İşlemler Açıkları ve Yeni Eğilimler**

Türkiye ekonomisi Cumhuriyet dönemindeki 1930–46 dönemi hariç tutulduğunda, Osmanlı’nın son döneminde 1800’lü yıllardan itibaren, dış açık vermektedir.<sup>3</sup> Geç kapitalistleşen Türkiye ekonomisi için dış açık tarihsel olarak çok kritik bir sorun olmanın yanında yaşanan ekonomik bunalımlarında en önemli nedenleri arasında yer almıştır. Bu çalışmanın giriş bölümünde belirtilen amaçlarla uyumlu olarak burada 2000 yılı sonrasında Cumhuriyet döneminde benzeri görülmemiş düzeylere ulaşan cari işlemler açığı sorununun kökenindeki yeni eğilimler irdelenecektir.

### **Büyüme Cari İşlemler Açığı Bağlantısındaki Yeni Eğilimler**

Türkiye ekonomisi İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki en büyük depresyonlarından biri olan 2001 krizi sonrasında, iç ve dış kökenli çeşitli dinamiklerin etkisiyle bir yükselen konjonktüre girmiş ve bu süreç 2008–2009 ekonomik krizine kadar devam etmiştir. Söz konusu yükselen konjonktürün önemli özelliklerinden biri, uluslararası finansal piyasalardaki olumlu iklimin etkisiyle, ekonominin aşağıda ayrıntıları verilerle ortaya koyulacak olan, iç tasarruf yetersizliğine bağlı olarak dış kaynakla finanse edilen bir büyüme süreci olmasıdır. Ekonomide, özellikle 2004 – 2006 periyodunda, ağırlıklı olarak özel kesimin görece düşük maliyetli ve uzun vadeli olarak yurt dışından temin ettiği fonlarla, bilhassa otomobil ve konut talebinin kredilendirilmesi suretiyle teşvik edilen iç

---

<sup>3</sup> Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz: Tevfik Çavdar, **Türkiye Ekonomisinin Tarihi**, İmge Kitabevi, 1. Baskı, 2003. s: 60-63; Yakup Kepenek – Nurhan Yentürk, **Türkiye Ekonomisi**, Remzi Kitabevi, 19. Basım, 2007 s:21-23

talebin sürüklediği bir büyüme süreci yaşanmıştır. Fakat ekonominin bu süreçte yaşadığı büyüme süreci, dış açığa yol açma potansiyeli açısından yakın tarihteki daha önceki on yıllardan farklı özellikler göstermiştir. Tablo 1 Türkiye ekonomisindeki son otuz yıldaki büyüme, cari açık gelişmelerini ortaya koymaktadır. Görüldüğü gibi 2000 sonrasındaki büyüme süreci daha önceki on yıllarla karşılaştırıldığında daha fazla cari işlemler açığına yol açma eğiliminde olmuştur. Türkiye ekonomisi son otuz yılda ortalama olarak yüzde dördün bir miktar üzerinde bir büyüme performansı göstermiştir. Ancak 2001 sonrasındaki yükselen konjonktür, daha önceki yıllarla karşılaştırıldığında, büyüme hızı açısından ciddi bir farklılaşma sergilememekle birlikte, yol açtığı cari işlemler açığı bakımından bir kopuş sergilemektedir. 2000 yılı sonrasındaki ortalama % 4,7'lik büyüme hızı yurt içi hâsılaya oranla ortalama % 4'ün üzerinde bir cari işlemler açığına yol açmıştır. Bu Türkiye ekonomisinde süre ve şiddet açısından daha önce gözlenmemiş bir olgudur ve 2001 sonrasının yükselen konjonktürünün, ithalat bağımlılığındaki artışın işaretidir.

**Tablo 1: 1980–2008 Büyüme Hızı ve Cari İşlemler Dengesi / GSYİH Gelişmeleri**

Yıllar	GSYİH Ortalama Büyüme Hızı (%)	Cari İşlemler Dengesi / GSYİH
1980–1989	4,10%	-1,63%
1990–1999	4,00%	-0,73%
2000–2008	4,76%	-4,10%

**Kaynak:** TÜİK Ulusal Hesaplar, TCMB Ödemeler Dengesi Verileri, DPT Ekonomik ve Sosyal Göstergeleri'nden hareketle hesaplanmıştır.

Bilindiği gibi Türkiye ekonomisinde gerçekleştirilen ithalatın önemli bir kısmı imalat sanayisinin gerçekleştirdiği ithalattır. 2008 yılı itibariyle imalat sanayi ithalatı ekonominin toplam ithalatın % 74,3'ünü oluşturmaktadır. “2000’li yıllarda büyüme hızı ile cari işlemler açıkları arasındaki bağlantının bozulmasına yol açan etkenlerden biri, imalat sanayinde ithalat bağımlılığının dramatik artışıdır. Gümrük Birliği 1995 sonrasında, ‘üçüncü ülkeler’e (örneğin Türkiye’nin dış ticaret açığının hızla büyüdüğü Çin’e) karşı koruma oranlarının asimetrik biçimde (yani, tek yönlü olarak) ve hızla düşmesine yol açarak bu dönüşüme katkı yapmıştır.”<sup>4</sup>

Bu nedenle yakın dönemdeki üretim artışı sonucunda, cari açık ve ithalattaki yükselişin nedenlerini ortaya koyabilmek için sanayi üretimi ve cari işlemler açığı ile sanayi ithalatına odaklanmakta yarar vardır. Bu nedenle aşağıdaki alt bölümde sanayi üretimi ile ithalat ve cari işlemler açığı arasındaki yakın dönemdeki gelişmeler irdelenecektir.

<sup>4</sup> Bağımsız Sosyal Bilimciler, **2008 Kavşağında Türkiye Siyaset, İktisat ve Toplum**, Yordam Kitap, Birinci Basım 2008, s:139.

## İmalat Sanayi Üretimi ve Cari İşlemler Açığı İlişkisi

2001 krizi sonrasında Türkiye ekonomisinde imalat sanayi üretimindeki gelişmeye oranla cari işlemler açığı oldukça yüksek bir hızla artmıştır. 2002 ile birlikte başlayan yükselen konjonktür öncesinde cari açık verilen yıllarda cari işlemler açığının imalat sanayi üretimine oranı ortalama olarak % 10 düzeyinde iken, 2002 – 2008 döneminde cari işlemler açığının imalat sanayi üretimine oranı ortalama olarak % 24 düzeyine ulaşmıştır. (Bkz. Tablo 2)

**Tablo 2: Cari İşlemler Dengesi – İmalat Sanayi Üretimi 1998–2008 (milyon \$)**

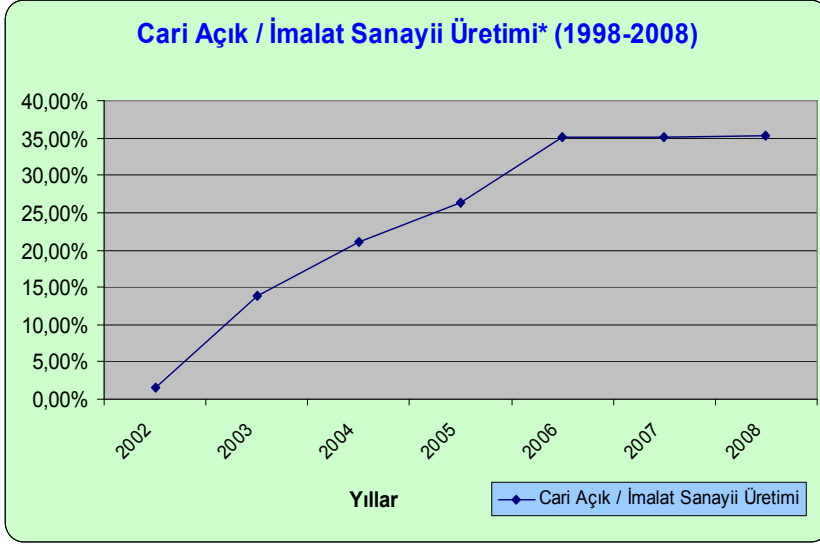
Yıllar	Cari İşlemler Dengesi	İmalat Sanayi Üretimi*	Cari Açık Verilen Yıllarda Cari Açık / İmalat Sanayi Üretimi
1998	2000	64.341	-
1999	-925	54.481	-1,70%
2000	-9920	53.639	-18,49%
2001	3760	37.399	-
2002	-626	41.413	-1,51%
2003	-7515	54.001	-13,92%
2004	-14431	68.285	-21,13%
2005	-22088	83.571	-26,43%
2006	-32051	91.113	-35,18%
2007	-38219	108.991	-35,07%
2008	-41812	118.702	-35,22%

\* İmalat Sanayii üretimi \$ cinsinden hesaplanırken, yıllık ortalama \$ kuru kullanılmıştır.

**Kaynak:** TÜİK Ulusal Hesaplar, TCMB Ödemeler Dengesi Verileri ve Kur Verileri'nden hareketle hesaplanmıştır.

Bu eğilimler söz konusu süreçte imalat sanayi üretiminin ithalata bağımlılığının artışında bir kırılmaya yaşandığının işaretidir. 2002 yılında cari işlemler açığının imalat sanayi üretimine oranı % 1,51 iken 2008 yılında aynı oran % 35,22'ye yükselmiştir.(Bkz. Grafik 1) Aşağıda ele alacağımız konuya ilişkin diğer bulgular da bu tespiti doğrular niteliktedir.

### Grafik 1: Cari Açık / İmalat Sanayii Üretimi (1998–2008)



**Kaynak:** TCMB Ödemeler Dengesi Verileri, TÜİK Ulusal Hesaplar üzerinden 1998 milli gelir serisi kullanılarak hesaplanmıştır.

Türkiye ekonomisinde 2001 krizi öncesi ve sonrasında imalat sanayi büyüme hızı ile imalat sanayi ithalatının büyüme hızı birlikte değerlendirildiğinde 2002 sonrasında imalat sanayi ithalatının ortalama büyüme hızının sanayi genelinin büyüme hızının çok üzerinde gerçekleştiği gözlenmektedir. (Bkz. Tablo 3) 1997 – 2001 döneminde % 0,4 olan imalat sanayi ithalatının ortalama büyüme hızı, %1,36 olan imalat sanayi ortalama büyüme hızının altındadır. Fakat 2002 sonrasında imalat sanayi ithalatının ortalama büyüme hızı (% 24,7) imalat sanayi büyüme hızının (% 6,6) yaklaşık 4 katıdır.

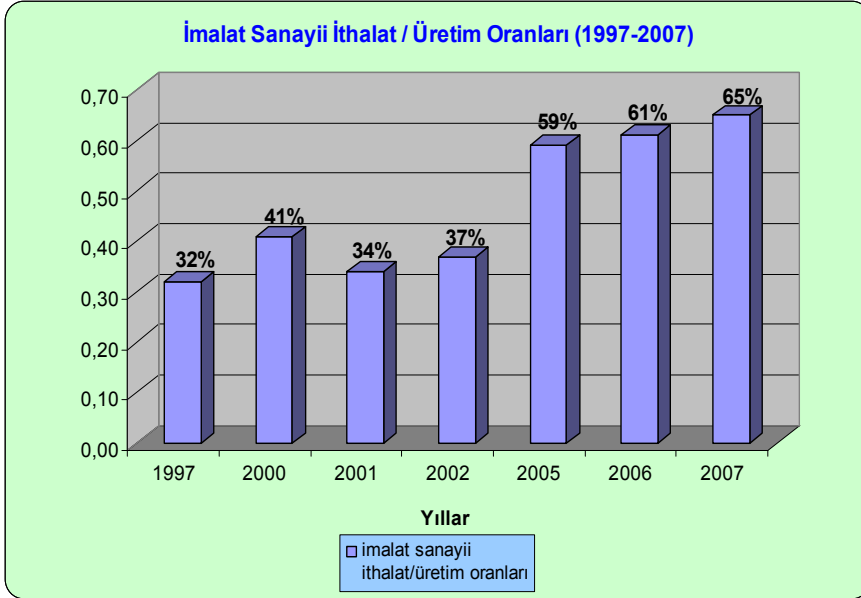
**Tablo 3: İmalat Sanayinde Büyüme – İthalat (1997 – 2008)**

Yıllar	Büyüme Oranı	İthalat Artış Oranı
1997	11,40%	13,05%
1998	1,20%	-1,95%
1999	-5,10%	-13,04%
2000	6,90%	30,25%
2001	-7,60%	-26,05%
2002	2,90%	26,61%
2003	8,40%	34,57%
2004	11,90%	44,46%
2005	8,20%	17,11%
2006	8,40%	17,16%
2007	5,60%	21,34%
2008	0,80%	12,18%

**Kaynak:** TÜİK Ulusal Hesaplar ve Dış Ticaret İstatistiklerinden hareketle hesaplanmıştır. (1999 öncesi büyüme verileri 1987 milli gelir serisinden alınmıştır.)

İmalat sanayi ithalatının imalat sanayi üretimine oranla gelişimi incelendiğinde özellikle 2002 sonrasındaki yükselen konjunktürde imalat sanayi ithalat üretim oranında bir kırılma yaşandığı gözlenmektedir. 1997 – 2002 dönemin imalat sanayi ithalat/üretim oranı ortalama olarak % 35,2 iken aynı oran 2003 – 2007 periyodunda ortalama olarak % 57,5'e yükselmiştir.

**Grafik 2: İmalat Sanayi İthalat / Üretim Oranları (1997–2007)**



**Kaynak:** Zafer Yükseler – Ercan Türkan, “Türkiye’nin Üretim ve Dış Ticaret Yapısında Dönüşüm Küresel Yönelimler ve Yansımalar” TÜSİAD Yayını, 2008, s.34’deki verilerden hareketle çizilmiştir.

2002 yılı sonrasında gerek imalat sanayi üretimi gerekse ihracattaki artışın ithal bağımlılığının; uluslararası rekabet gücü, kur politikası, dâhilde işleme rejimi, endüstri içi ticaret ve imalat sanayi üretim kompozisyonundaki değişme gibi çeşitli nedenlerle yükselmesi yukarıda belirtilen kırılmanın oluşmasında belirleyici olmuştur. Netice itibariyle imalat sanayinde ithalat üretim oranı 1997 yılında % 32 iken, bu oran 2007 yılında yüzde yüzden fazla artarak % 65 seviyesine yükselmiştir. 2000 yılı öncesinde ürettiğinin üçte biri kadar ithal eden Türkiye sanayi, günümüzde ürettiğinin üçte ikisi kadar ithal etmektedir. Bu kısa sürede gerçekleşmiş çok önemli bir dönüşümdür ve Türkiye ekonomisinin üretim, dış ticaret ve istihdam koşullarını gelecek on yıllarda da belirleyecek bir eğilimdir.

İmalat sanayi alt sektörleri itibariyle ithalat / üretim oranlarındaki gelişmeler incelendiğinde de 2002 sonrasındaki yükselen konjonktürle birlikte Türk sanayisinin sektörler itibariyle davranış kalıplarında da ve özellikle ithal girdi kullanımında daha önceki on yıllardan oldukça farklı eğilimler gözlenmektedir. İmalat sanayinin tüketim malları üreten alt sektörlerinde 2002 sonrasında ithalat üretim oranı kayda değer ölçüde yükselmiştir.

İmalat sanayinin tüketim malları üreten sektörlerinde 1997 yılında ithalat üretim oranı % 10 seviyesinde iken 2007 yılında % 24 düzeyine yükselmiştir. Bu gelişme daha ziyade tekstil, deri, bavul ve ayakkabı sektörlerindeki eğilimlerin sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Örneğin tekstil sektöründe ithalat / üretim oranı 1997'den 2007'ye % 16'dan % 46'ya, deri-bavul- ayakkabı sektöründe ise % 21'den % 82'ye çıkmıştır. Bu sektörlerde ilgili dönemde ihracatında arttığı dikkate alındığında, söz konusu sektörlerin uluslararası rekabet gücünü korumak amacıyla uygun maliyetli ithal girdi kullanımına yönelikleri anlaşılmaktadır. <sup>5</sup>Söz konusu alt sektörlerin 2000 öncesi dönemde ekonominin dış ticaret açığının azalmasına yaptığı katkılar ve sektörlerin geriye yönelik bağlantıları ile istihdam etkileri dikkate alındığında, bu dönüşüm sadece sanayi değil ekonominin geneli açısından da önem taşımaktadır.

İmalat sanayinin ara malları üreten alt sektörlerinde 2002 sonrası dönemde ithalat/üretim oranlarındaki dönüşüm daha çarpıcıdır. İmalat sanayinin aramalları üreten alt sektörlerinde 1997 yılında ithalat / üretim oranı % 35 düzeyinde iken bu oran özellikle 2005 yılı sonrasında % 70'in üzerine çıkmıştır. 2007 yılında imalat sanayi aramalları üreten sektörlerinde ortalama ithalat / üretim oranı %76 seviyesine çıkmıştır. İmalat sanayinin aramalı üreten alt sektörlerinde, ithalat/üretim oranındaki artış, bilhassa kâğıt-kâğıt ürünleri, kimyasal ürünler ve ana metal sanayindeki gelişmelerden etkilenmektedir. <sup>6</sup>

Genellikle yatırım malı üreten sektörlerde ithalat / üretim oranı ise 1997'de % 73 iken söz konusu oran 2005 sonrasında % 100'ü aşmış 2007 yılında da % 113 olarak hesaplanmıştır. Büro – muhasebe – bilgi işlem makineleri, elektrikli makineler – cihazlar ve tıbbi-hassas optik aletler saatler sektöründe ithalat/üretim oranı genel ortalamasının oldukça üzerinde artış göstermiştir. Makine – teçhizat imalatı ve motorlu kara taşıtları sektörlerindeki yurt içi üretimdeki olumlu gelişmeler, son yıllarda yatırımlardaki hızlı artışa rağmen, yatırım malları üreten sektörlerdeki ithalat / üretim oranındaki bozulmayı sınırlandırmıştır. <sup>7</sup>

İmalat sanayinde 2002 sonrasında konumuz açısından kayda değer bir diğer dönüşüm de, imalat sanayi üretim kompozisyonunda görel olarak doğrudan ve dolaylı ithal girdi kullanım katsayıları yüksek olan alt sektörlerin ön plana çıkışı olmuştur. İmalat sanayinin ithal girdi kullanım katsayıları görel olarak daha yüksek olan yatırım ve ara malı üreten alt sektörlerinin üretim artış hızları, tüketim malları üreten sektörlerin üretim artış hızından daha fazla olmuştur. İmalat sanayi üretim bileşimindeki bu değişimin ithal girdi kullanımını artırdığı tahmin edilmektedir. <sup>8</sup> TCMB tarafından 2009 yılında gerçekleştirilen

---

<sup>5</sup> Yükseler, Z., Türkan, E., a.g.m., s. 40

<sup>6</sup> Yükseler, Z., Türkan, E., a.g.m., s. 41

<sup>7</sup> Yükseler, Z., Türkan, E., a.g.m., s. 41

<sup>8</sup> Yükseler, Z., Türkan, E., a.g.m., s. 57-59.



bir diğer araştırmada ulaşılan bulgular yukarıdaki eğilimleri destekler niteliktedir.<sup>9</sup> İmalat sanayi üretim ve ihracat yapısı taşıt araçları, beyaz eşya, elektronik makine imalatı, gemi yapımı, ana metal ve işlenmiş metal gibi sermaye yoğun ve büyük ölçekli üretim yapan sektörler lehine hızla dönüşüm göstermiştir. Hızla büyüyen sektörlerin ortak noktası önceki dönemin lokomotif sektörleri olan tekstil-giyim-deri gibi emek yoğun sektörlerden farklı olarak *ithal girdi kullanımının daha yüksek* olmasıdır.<sup>10</sup> TEPAV-EPRI tarafından hazırlanan bir diğer rapor, cari açığı büyümenin sanayi sektörünün küresel ekonomiye entegrasyonundaki sorunların yansımalarından biri olduğu vurgulanmakta, daha önemlisi sektörel düzeydeki açığın temel nedenlerinden birinin geleneksel sektörlerin ihracat performansı azalırken, yükselen sektörlerin artan ithalat talebi olduğu ifade edilmektedir.<sup>11</sup>

### Ekonominin Tasarruf - Yatırım Açığında Yeni Eğilimler

Bilindiği gibi ekonomide cari işlemler dengesinin sağlanması, teorik olarak özel kesim ve kamu kesiminin tasarruf yatırım dinamikleri tarafından belirlenmektedir. Ekonomide iç denge sağlanmışsa (genel ekonomi tasarruf yatırım dengesi) dış denge de ( $X=M$ , geniş anlamda cari denge) sağlanmış demektir. Tasarruf fazlası bulunan bir ekonomide cari işlemlerde fazla, net tasarrufları negatif olan bir ekonomide ise cari işlemler açığı oluşmaktadır. Türkiye ekonomisi yapısal olarak tasarruf sorunu olan bir ekonomidir ve ekonominin net tasarruflarının tarihsel seyri bu durumu açıkça ortaya koymaktadır. Türkiye ekonomisinde net tasarrufların genellikle negatif olması, cari işlemler açıklarını ve büyümenin finansmanı için dış kaynak ihtiyacını ortaya koymaktadır.

**Tablo 4: Kamu Kesimi ve Özel Kesimde Yatırım - Tasarruf Farkı (milyon TL)**

Yıllar	Kamu Kesimi Yatırım Tasarruf Farkı	Özel Kesim Tasarruf Yatırım Farkı	Genel Ekonomi Yatırım Tasarruf Farkı	Kamu Kesimi Yatırım Tasarruf Farkı / GSYİH	Özel Kesim Yatırım Tasarruf Farkı / GSYİH	Genel Ekonomi Yatırım Tasarruf Farkı / GSYİH	Cari İşlemler Dengesi / GSYİH
1994	-190	247	57	-4,9%	6,3%	1,4%	2,03%
1995	-325	68	-257	-4,1%	0,9%	-3,2%	-1,38%
1996	-1.078	406	-672	-7,2%	2,7%	-4,5%	-1,34%
1997	-1.623	506	-1.117	-5,5%	1,7%	-3,8%	-1,39%
1998	-4.501	4.098	-403	-8,5%	7,7%	-0,8%	0,74%
1999	-10.251	8.290	-1.961	-13,1%	10,6%	-2,5%	-0,37%
2000	-15.301	7.124	-8.177	-12,1%	5,7%	-6,4%	-3,71%
2001	-27.086	29.447	2.361	-15,3%	16,7%	1,4%	1,92%
2002	-34.255	27.028	-7.227	-12,5%	9,9%	-2,6%	-0,27%

<sup>9</sup> Bkz. Ş. Saygılı ve diğerleri, “Türkiye İmalat Sanayinin İthalat Yapısı”, TCMB Araştırma ve Para Politikası Genel Müdürlüğü, Kasım 2009, s. 10–11

<http://www.tcmb.gov.tr/veni/iletisimgm/turkiyeimalatsanayii.pdf> (Erişim: Kasım 2009)

<sup>10</sup> Ş. Saygılı, ve diğerleri, a.g.m., s.11

<sup>11</sup> Aktaran İsmail Aydoğuş – Harun Öztürkler, *Türkiye’de Cari İşlemler Açığı Sorununun Analizi*, Gazi Kitabevi, Ankara, 2006, s. 116

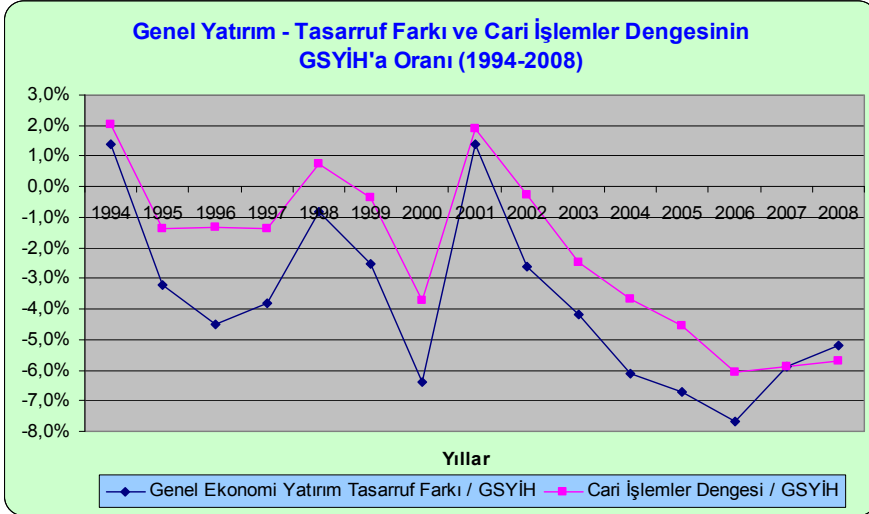
2003	-36.000	21.080	-14.920	-10,1%	5,9%	-4,2%	-2,47%
2004	-23.332	-3.198	-26.530	-5,4%	-0,7%	-6,1%	-3,67%
2005	-6.022	-26.772	-32.794	-1,2%	-5,5%	-6,7%	-4,56%
2006	6.099	-50.776	-44.677	1,1%	-8,8%	-7,7%	-6,05%
2007	-12.752	-37.126	-49.878	-1,5%	-4,4%	-5,9%	-5,90%
2008	-24.209	-25.801	-50.010	-2,5%	-2,7%	-5,2%	-5,69%

**Kaynak:** DPT Yıllık Programlar 1996- 2010, TÜİK Ulusal Hesaplar üzerinden hesaplanmıştır.

Tablo 4 Türkiye ekonomisinde son 15 yıldaki kamu ve özel kesim net tasarrufları ile cari işlemler dengesini birlikte ele almaktadır. Görüldüğü gibi Türkiye ekonomisinde yakın dönemde GSYİH'ya oranla cari işlemler dengesi gelişmeleri, genel ekonominin yurtiçi hâsılaya oranla tasarruf yatırım dengesi gelişmelerince (Bkz. Grafik 3) açıklanmaktadır.

1994 – 2008 döneminde cari işlemler açığının kaynağını oluşturan tasarruf yetersizliğinin kökenini kamu ve özel kesim ayrımı ile incelediğimizde, özellikle 2002 sonrasında yeni bir eğilimin ortaya çıktığı gözlenmektedir. Kamu ve özel kesim tasarruf yatırım farklarının GSYİH'ya oranla gelişimini incelendiği Grafik 4'de, 2001 krizi öncesinde 90'lı yıllar boyunca kamu kesimi net tasarruf açığının sürekli yükseldiği ve bu açığın kısmen özel kesim net pozitif tasarrufları ile finanse edildiği ortaya çıkmaktadır. Bu dönemde özel kesim net tasarrufları olmasa ekonomi daha büyük cari işlemler açıkları ile karşı karşıya kalacaktı.

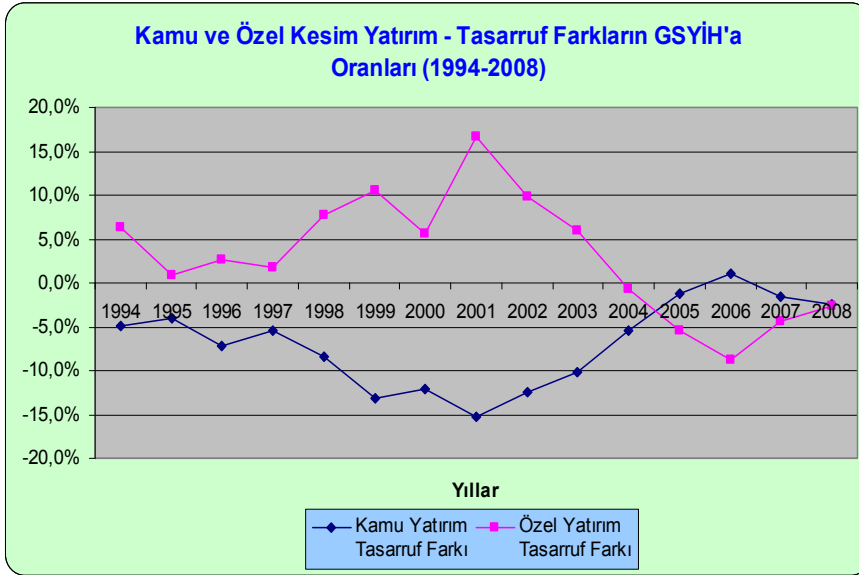
### Grafik 3: Genel Yatırım – Tasarruf Farkı ve Cari İşlemler Dengesinin GSYİH'a Oranı (1994–2008)



**Kaynak:** DPT Yıllık Raporlar 1996:2010, TCMB Ödemeler Dengesi Verileri, TÜİK Ulusal Hesaplar üzerinden tarafımızca hazırlanmıştır.

2001 krizi sonrasında ise Türkiye Ekonomisinde özel kesim ve kamu kesimi tasarruf ve yatırım davranışında, yeni eğilimlerin ortaya çıktığı gözlenmektedir. Grafik 4'te net olarak izlenebildiği gibi, ekonomide özel kesim net tasarrufları azalma eğilimine girerek netice itibariyle 2003 sonrasında negatif tasarruflar (borçlanma) ortaya çıkmıştır. Aynı dönem kamu kesimi negatif tasarruflarının azalma trendine girdiği ve netice itibariyle 2006 yılında olduğu gibi pozitif tasarrufların ortaya çıktığı bir süreç olmuştur. Sonuç olarak, 2001 krizi öncesinde ekonominin cari işlemler açığının kökeninde kamu kesimi negatif tasarrufları yatarken, 2001 krizi sonrası yükselen konjunktürde cari işlemler açığının kökeninde özel kesim borçlanma eğilimi yatmaktadır. Kuşkusuz bu davranış değişikliğinin arkasında her iki dönemde ekonominin içinde bulunduğu küresel ve ulusal konjunktür ile izlenen iktisat politikaları etkili olmuştur. Bilindiği gibi 2001 sonrasında yükselen konjunktürde, önce (bilhassa 2005 yılına kadar) uluslararası finans piyasalarında likidite genişlemesi ve faiz oranlarının düşüş trendinde olduğu bir süreç yaşanmıştır. Ülke içinde de önce örtük sonra açık enflasyon hedeflemesi stratejisi izleyen para otoritesi, enflasyon hedefleri ile uyumlu olduğu için TL'nin aşırı değerlenmesine göz yummuştur. Gerek uluslararası finansal ortam, gerekse merkez bankasının politikaları 2001 krizi sonrası süreçte özel kesimin yabancı para cinsinden borçlanma eğilimini yükseltmiştir. Bu eğilimler ekonominin 2001 krizi sonrasında kamu ve özel kesim borç stokundaki gelişmelerden de açıkça izlenebilir.<sup>12</sup>

**Grafik 4: Kamu ve Özel Kesim Yatırım – Tasarruf Farklarının GSYİH'a Oranları (1994–2008)**



**Kaynak:** DPT Yıllık Programlar 1996 - 2010'dan hareketle çizilmiştir.

<sup>12</sup> Bkz. Gülay Yılmaz Akgül - Ahmet Yılmaz, **Türkiye'de Borç Sarmalı ve Makro Ekonomik İstikrar**, İstanbul, Arıkan Yayınları, 2007, s: 119–128 ve 148–162.

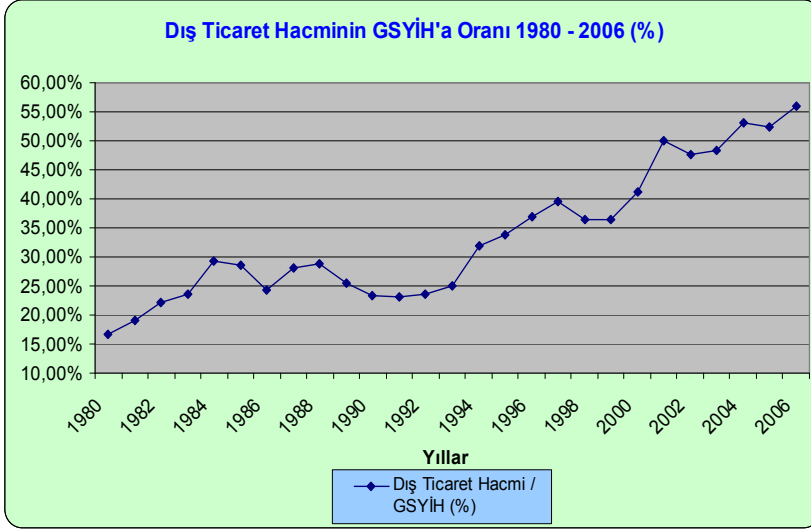
Diğer taraftan bilindiği gibi 2001 krizi sonrası süreç yine dezenflasyon programının gereği olarak sıkı maliye politikasının yürütüldüğü bir dönem olmuştur. Tablo ve Grafik 4’de ortaya koyulan 2001 sonrası kamu kesimi tasarruf açığının azalması, bir tesadüf değil bizzat izlenen politikanın uzantısı olarak ortaya çıkan bir gelişmedir. Bu eğilimler, 2002 sonrasının yükselen konjonktüründe ortaya çıkan rekor cari işlemler açıklarının, bu dönemde izlenen para, maliye ve kur politikalarının uzantısı olduğunu düşündürmektedir. Kuşkusuz bu politikalar, enflasyon gelişmeleri ve göreceli yüksek büyüme hızı açısından makro ekonomik istikrar hedeflerine katkı yaparken, yapısı itibarıyla dış kaynakla finansmana bağımlılığı ve yol açtığı yüksek cari işlemler açıkları nedeniyle başlangıçtan itibaren orta ve uzun vadede sürdürülebilir nitelikte politikalar olmadıkları izlenimini vermişlerdir. 2001 krizi sonrasındaki cari işlemler açığının da kökeninde yatan özel kesim borçlanmasına dayalı büyüme süreci, aynı zamanda yabancı para cinsinden özel kesim borcunu artırmak suretiyle, ekonomide başka bir kırılma nedeni yaratmıştır.

### **Ekonominin Dış Açıklık Düzeyindeki Yeni Eğilimler**

Türkiye Ekonomisinde, 1980 yılındaki ekonomik ve siyasal krizle birlikte, merkez kapitalizmdeki ülkelerde 1970’lerin sonu itibarıyla ortaya çıkan siyasal trendlere de paralel bir biçimde, 24 Ocak kararlarına damgasına vuran Neo-liberal politika ajandasının hayata geçirilmesi tercih etmiştir. Kuşkusuz Neo-liberal politika ajandasında yer alan strateji ve politikaların uygulamaya geçirilmesi ve sonuçlarının alınması, aniden olmamış, tarihsel süreçte tedrici bir biçimde gerçekleşmiştir. Örneğin kamu kesiminin ekonomideki payının (G/GNP) hedeflenen düzeylere düşürülmesi ve özelleştirmelerin tamamlanması için 2000’li yıllar beklenmek durumunda kalmıştır. Aynı şekilde uluslararası ticaretin serbestleştirilmesi ve ekonominin küresel ekonomiye entegrasyon düzeyinin artırılması da 1980 sonrasındaki on yıllar boyunca kademeli bir biçimde hayat geçirilmiştir. Başka örneklerle de gösterilebileceği gibi, 2000’li yıllar Türkiye ekonomisinin 1980’le birlikte benimsediği vizyonun gerçekleştirilmesi bakımından önemli yıllar olmuştur.

Bu bölümde, Türkiye ekonomisinde 2001 krizi sonrasında yaşanan yükselen konjonktürde ortaya çıkan cari işlemler açığının, ekonominin dünya ekonomisi ile entegrasyon düzeyindeki gelişmelerle ilgili olabileceği düşüncesiyle, ekonominin dış ticaret hacmindeki gelişmelerle, cari işlemler dengesi gelişmeleri birlikte değerlendirilmiştir. Türkiye ekonomisinde 1980 sonrasında uygulanan politikalara paralel olarak, dış ticaret hacminin GSYİH’ya oranı, gerek Grafik 5’teki eski milli gelir serisi, gerekse Grafik 6’daki yeni milli gelir serisine göre, sürekli artış eğilimi içindedir. 1980 yılında dış ticaret hacminin milli hâsılaya oranı % 16 düzeyinde iken 2008 yılında bu oran % 45 seviyesine yükselmiştir.

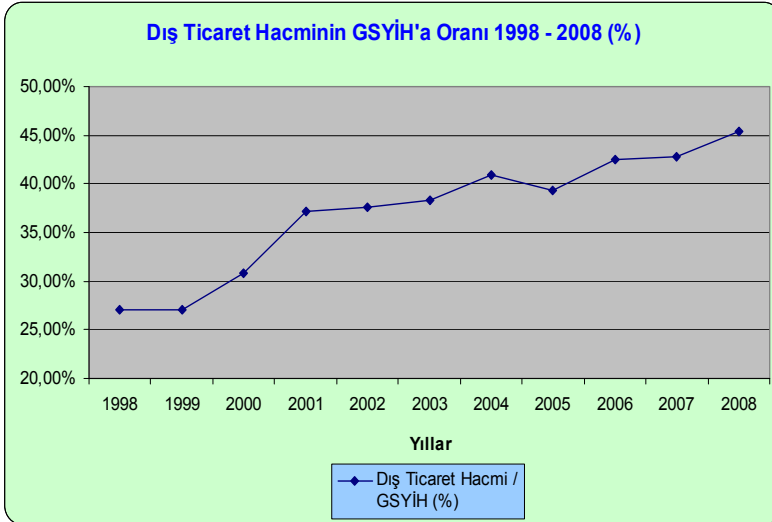
**Grafik 5: Dış Ticaret Hacminin GSYİH'a Oranı (1980–2006)**



**Kaynak:** TCMB Kur Verileri, TÜİK Dış Ticaret İstatistikleri ve Ulusal Hesaplar - 1987 milli gelir serisinden hareketle tarafımızca hazırlanmıştır.

Dış ticaret hacminin yurtiçi hâsılaya oranı, on yıllık dönemler itibariyle de ele alındığında, sürekli bir yükseliş trendi dikkat çekmektedir. Şöyle ki 1980–89 döneminde ortalama olarak % 24,6 olan dış ticaret hacminin yurtiçi hâsılaya oranı 1990–99 döneminde %30,9'a 2000–08 döneminde de % 39,4'e yükselmiştir.

**Grafik 6: Dış Ticaret Hacminin GSYİH'a Oranı (1998–2008)**



**Kaynak:** TCMB Kur Verileri, TÜİK Dış Ticaret İstatistikleri ve Ulusal Hesaplar - 1998 milli gelir serisinden hareketle tarafımızca hazırlanmıştır.

Türkiye ekonomisinde yakın dönemde cari işlemler açıklarının yurt içi hâsılaya oranında da yükseliş trendi dikkat çekmektedir. 1990–99 döneminde cari işlemler açığının yurtiçi hâsılaya oranı ortalama olarak yaklaşık % 1 seviyesindeki iken 2000–08 döneminde aynı oran % 4 seviyesine yükselmiştir. Bu gelişmeler ekonomide ticaret hacmindeki artışların cari açığı artırma eğiliminde olduğunu düşündürmektedir. Kuşkusuz bu eğilim, üzerine ciddi düşünmek ve araştırma yapmak gereken bir durumdur. Ancak gelişmeler küreselleşme eğilimleri altında Türkiye ekonomisinin uluslararası rekabet şartlarına uyum göstermekte zorlandığını düşündürmektedir.

## **Ticarete Konu Olan GSYİH'dan Hareketle Dış Ticaret Hacmi, İthalat Bağımlılığı ve Cari Açığın Boyutları**

Ekonomi literatüründe, bu çalışmanın bundan önceki bölümlerinde de olduğu gibi, dış açığın düzeyini tespit etmek için kullanılan başlıca ölçüt cari işlemler açığı/GSYİH göstergesidir. Ancak yakın dönemdeki bazı çalışmalarda, dış açığın gerçek boyutlarını daha sağlıklı ölçebilmek ve ekonominin kırılganlık düzeyini daha sıhhatli tespit edebilmek için yeni bir ölçüt önerilmektedir.<sup>13</sup> Bilindiği gibi GSYİH'nın oluşumuna katkı yapan kimi sektörlerin ürettikleri mal ve hizmetler dış ticarete konu olmamaktadır. Gelişmiş ve gelişmekte olan çoğu ülkenin ulusal hesaplarındaki yakın dönemdeki değişimler incelendiğinde ticarete konu olmayan malları üreten sektörlerin üretiminin milli hâsıladaki payı yükselmektedir. Türkiye ekonomisinde de bilindiği gibi hizmetler, inşaat, ticaret, kamu kesimi gibi faaliyet kollarının üretimi uluslararası ticarete konu olmamakta ancak bu kesimlerde üretilen katma değer ulusal hâsıla hesaplarında giderek artan, oldukça yüksek bir pay oluşturmaktadır.

Bu nedenle Türkiye ekonomisinin hem dış entegrasyon düzeyinin ölçülmesi hem de dış açık/fazlalarının seviyesinin ölçülmesi için dış ticaret hacminin, ithalatın, cari işlemler açığının ticarete konu GSYİH'ya oranla gelişiminin izlenmesi, yapılacak analizlere daha güçlü bir ışık sunabilir. Çalışmanın bu bölümünde yukarıdaki perspektiften hareketle Türkiye ekonomisindeki yakın dönemdeki başlıca dış ticaret verilerinin, ticarete konu olan GSYİH'ya oranla gelişimi incelenecektir.

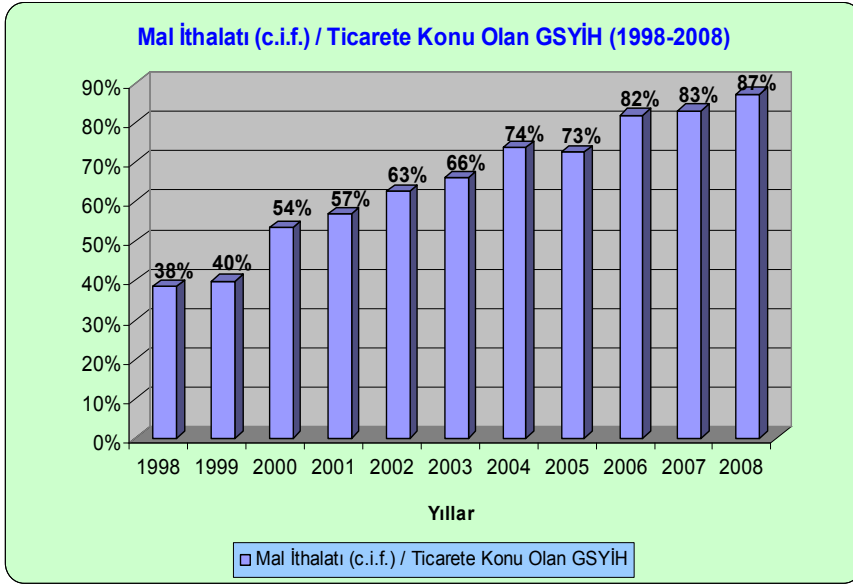
Her üç göstergedeki son 20 yıldaki eğilimler incelendiğinde, Türkiye ekonomisinde 2001 krizi sonrasındaki yükselen konjonktürde, gerek ekonominin dış ticaret hacmi, gerek ithalat bağımlılığı, gerekse cari işlemler açığının düzeyi bakımından bir kırılma yaşandığı net olarak ortaya çıkmaktadır. Grafik 7 yeni milli gelir serisinden hareketle ithalatın ticarete konu olan GSYİH içindeki gelişimini göstermektedir. 1998 yılında ithalatın ticarete konu olan GSYİH içindeki payı % 38 iken bu oran 2008 de % 87'ye yükselmiştir. Ekonomi 2008 yılı itibarıyla neredeyse ticarete konu olan mal üretimi kadar ithalat yapan bir aşamaya gelmiştir.

---

<sup>13</sup> Bkz. G.Calvo ve diğerleri, "Systemic Sudden Stop: The Relevance of Balance – Sheet Effects and Financial Integration", **NBER Working Paper Series**, May 2008,

<http://www.nber.org/papers/w14026> (Erişim Tarihi: Ekim 2009) ve Asaf Savaş Akat, Gazete Yazıları–15, Ocak 2009, s. 56–57, <http://akat.bilgi.edu.tr/pdf/00-2008-2.pdf> (Erişim Tarihi: Ekim 2009)

**Grafik 7: Mal İthalatı / Ticarete Konu Olan GSYİH (1998–2008)**

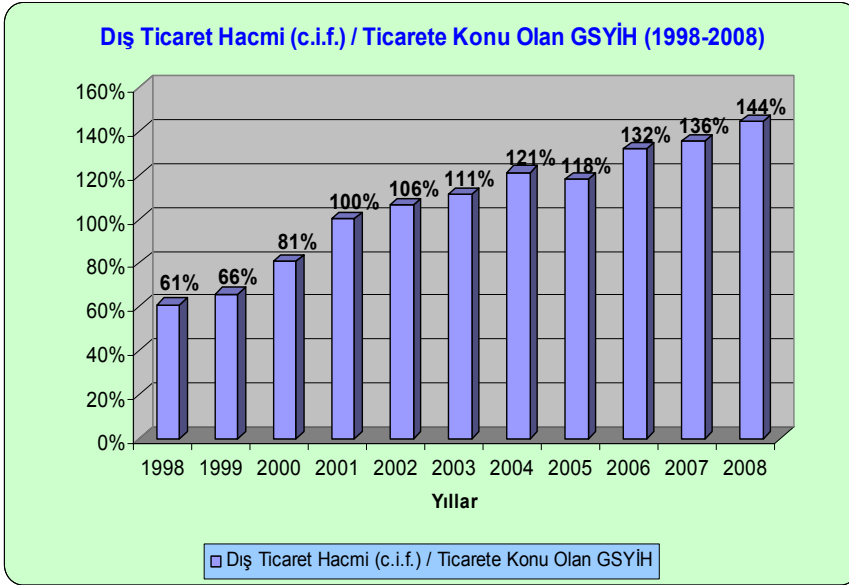


**Kaynak:** TCMB Kur Verileri, TÜİK Dış Ticaret İstatistikleri, Ulusal Hesaplar üzerinden TÜİK 1998 milli gelir serisi kullanılarak hazırlanmıştır.

Ek Grafik 1’de gözlendiği gibi yeni milli gelir serisinin ortaya koyduğu eğilimler, eski milli gelir serisindeki eğilimlere paraleldir. Eski milli gelir serisinin ortaya koyduğu bulgular, Türkiye Ekonomisinde 1989’daki finansal serbestleşme kararı sonrasında, ithalatın ticarete konu olan GSYİH içindeki payının sürekli yükseldiğini göstermektedir. İthalatın ticarete konu GSYİH’ya oranla gelişimi onar yıllık dönemler itibariyle ele alındığında da 2000 sonrasında ithalatın payında çok ciddi bir sıçrama dikkat çekmektedir. 1980’lerin sonunda ithalatın ticarete konu olan mal üretimine ortalama oranı % 31 seviyesinde iken bu oran 1990’lı yıllarda % 41’e, 2000’li yıllarda ise % 71 düzeyine yükselmiştir.

Ekonominin dış entegrasyon düzeyinin alternatif bir ölçütü olan dış ticaret hacminin ticarete konu olan GSYİH’ya oranla gelişimi incelendiğinde, bu ölçütün sunduğu bulgular çalışmanın daha önceki bölümlerinde ele alınmış olan geleneksel dış ticaret hacmi/yurtiçi hasıla ölçütüne göre daha çarpıcı sonuçlar ortaya koymaktadır. Grafik 8 deki veriler incelendiğinde Türkiye ekonomisinde 2002 yükselen konjonktürü ile birlikte dış ticaret hacmi ticarete konu olan GSYİH değerini aşmış ve artma eğilimini sürdürmektedir. 1998 yılında dış ticaret hacminin ticarete konu olan GSYİH’ya oranı % 61 düzeyinde iken 2008 yılında % 144’e yükselmiştir. Ek Grafik 2’deki verilerde 1989’daki finansal serbestleşme kararı sonrasında ekonomideki dış ticaret hacmi ticarete konu olan GSYİH oranının nasıl kademeli bir şekilde yükseldiğini gösterilmektedir.

**Grafik 8: Dış Ticaret Hacmi / Ticarete Konu Olan GSYİH (1998–2008)**



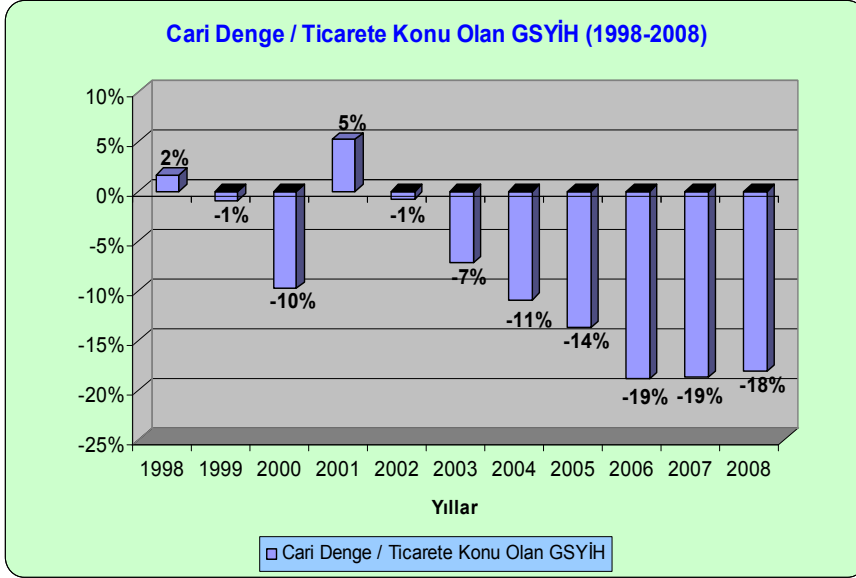
**Kaynak:** TCMB Kur Verileri, TÜİK Dış Ticaret İstatistikleri, Ulusal Hesaplar üzerinden TÜİK 1998 milli gelir serisi kullanılarak hazırlanmıştır.

Dış ticaret hacminin ticarete konu olan GSYİH'ya oranla ortalama gelişimi onar yıllık periyotlarla ele alındığında da 2000 sonrasında ekonominin dış açıklık düzeyinin çarpıcı bir şekilde yükseldiği gözlenmektedir. 1980'li yıllarda dış ticaret hacminin ticarete konu yurtiçi üretime oranı % 55 seviyesinde iken 1990'lı yıllarda % 65'e, 2000'li yıllarda ise % 117 düzeyine yükselmiştir.

Grafik 9 ve Ek Grafik 3'deki bulgular ekonominin dış açıklık düzeyindeki yükselişin, cari denge açısından ne yazık ki hiç de parlak olmayan sonuçlar ortaya koyduğunu göstermektedir. Grafik 9'daki bulgular, ekonominin cari açık düzeyinin, geleneksel ölçütün (cari açık/GSYİH) ortaya koyduğundan çok daha yüksek olduğunu göstermektedir. Örneğin geleneksel ölçüte göre 2007 ve 2008 yıllarında cari açığın yurtiçi hâsılaya oranı sırasıyla % 5,9 ve % 5,6 iken aynı oran yeni ölçüte göre sırasıyla % 19 ve % 18 düzeyindedir. Cari açık/ticarete konu olan GSYİH göstergesine göre, Türkiye ekonomisi 2006 yılı sonrasında dış ticarete konu olan mal üretiminin yaklaşık beşte biri düzeyinde cari işlemler açığı vermiştir.



**Grafik 9: Cari Denge / Ticarete Konu Olan GSYİH (1998–2008)**



**Kaynak:** TCMB Ödemeler Dengesi Verileri, Kur Verileri, TÜİK Ulusal Hesaplar üzerinden 1998 milli gelir serisi kullanılarak tarafımızca hazırlanmıştır.

Eski milli hâsıla serilerinden de yararlanarak cari denge /ticarete konu olan üretim oranındaki gelişmeleri onar yıllık dönemler itibariyle incelediğimizde 2000 sonrasında cari açığın boyutunda çok net bir kırılma dikkat çekmektedir.( Bkz. Ek Grafik 3) 1990'lar boyunca cari açığın ticarete konu mal üretimine ortalama oranı %1,5 seviyesinde iken 2000 sonrasında söz konusu oran % 10 düzeyine yükselmiştir.

2000'li yıllardan sonra cari işlemler açığındaki gelişmeler üzerinde etkili olan başlıca dinamikler birisi de ekonominin enerji ithalatındaki gelişmeler olduğu için, aşağıdaki bölümde 2000'li yıllarda Türkiye'de enerji ithalatındaki yeni eğilimler ve cari denge ilişkileri incelenecektir.

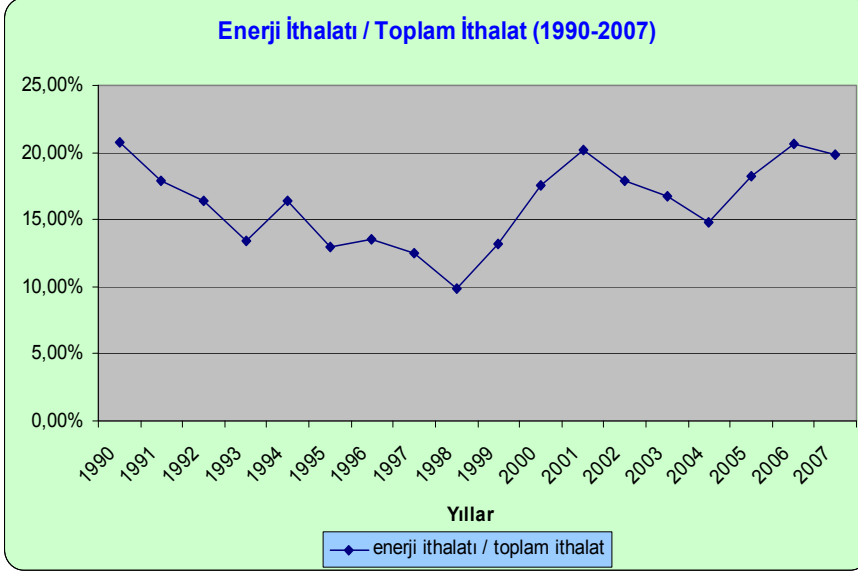
### **Türkiye Ekonomisinde Enerji İthalatı ve Dış Ticaret Gelişmeleri**

Türkiye ekonomisinin toplam ithalatı içinde imalat sanayi ithalatından sonra en önemli kalem enerji ithalatıdır. Örneğin 2007 yılında imalat sanayi ithalatı toplam ithalatın %78'ini oluştururken, enerji ithalatı %19'unu oluşturmaktadır. Görüldüğü gibi ekonominin toplam ithalatı, aslında iki kesimin ithalatından oluşmaktadır ve sanayi ile enerji dışındaki kesimlerin toplam ithalat içindeki payı oldukça sınırlıdır. Bu nedenle 2002 sonrasında dış ticaret ve cari dengenin bozulmasının arkasındaki yeni eğilimlerin tespiti açısından enerji ithalatındaki gelişmelerin irdelenmesi önem taşımaktadır.

Grafik 10'da, 90'lar ve 2000'ler boyunca Türkiye'de enerji ithalatının toplam ithalata oranla gelişimi gözlenmektedir. 1990'lı yıllar boyunca Türkiye'nin toplam ithalatı

içinde enerji ithalatının payı gerileme eğiliminde iken 2000’li yıllarda bu eğilim tersine dönmüştür.

**Grafik 10: Enerji İthalatı / Toplam İthalat (1990–2007)**



**Kaynak:** TÜİK Bilgi Edinme Kanunu Çerçevesinde Edinilen Enerji Ticareti Verileri ve TÜİK Dış Ticaret İstatistikleri üzerinden tarafımızca hazırlanmıştır.

1990 yılında enerji ithalatının toplam ithalat içindeki payı % 20 iken, 1998 yılında % 9'a düşmüş daha sonra tekrar yükselme trendine girerek 2007 yılında tekrar yaklaşık % 20 seviyesine yükselmiştir. Onar yıllık dönemler itibariyle incelendiğinde 1990'larda enerji ithalatının toplam ithalat içindeki payı ortalama % 14 düzeyinde iken 2000'li yıllarda bu oran % 18 seviyesine yükselmiştir.<sup>14</sup>

Enerji ithalatında 2000'li yıllardaki yükseliş trendine paralel olarak net enerji ithalatının dış ticaret dengesi içindeki payı da 90'lardaki azalış eğiliminin aksine yükselmeye başlamıştır. 1998 yılında net enerji ithalinin dış ticaret açığı içindeki payı % 22 iken bu oran 2007 yılında % 45'e yükselmiştir. Netice itibariyle 2008–2009 ekonomik krizinin hemen öncesinde Türkiye'de net enerji ithali, dış ticaret açığının yaklaşık yarısı düzeyine ulaşmıştır. Onar yıllık dönemler itibariyle değerlendirildiğinde değişim daha net olarak gözlenmektedir. 1990'larda Türkiye'de net enerji ithalinin dış ticaret dengesine oranı % 37 iken aynı oran 2000'li yıllarda ortalama % 48 düzeyine çıkmıştır.

Kuşkusuz enerji ithalatının cari işlemler dengesini bozucu etkisi sadece miktar değişimlerinden değil, fiyat değişimlerinden de kaynaklanmaktadır. Dünya ekonomisinde 2002 sonrasında enerji fiyatları (temel metal ve buğday, pirinç gibi temel gıda fiyatları ile

<sup>14</sup> Bkz. Ek Tablo 3

birlikte) dramatik bir biçimde yükselmiştir.<sup>15</sup> Dünya ekonomisinde enerji fiyat indeksi 2008 yılı haziran ayında 2002 yılına göre yaklaşık 5 kat yükselmiştir. Bu gelişmeler petrol, doğalgaz gibi temel enerji kaynakları açısından dışa bağımlı Türkiye ekonomisi açısından çok ciddi bir fiyat şoku oluşturmuştur. 2002'deki yükselen konjonktürün başında uzun vadeli kontratlar nedeniyle enerji fiyat şokunu görece olarak hafif hissedilen ekonomide, 2004 yılı sonrasında ithal enerji maliyeti ve ithalatın faturası ciddi ölçüde yükselmiştir.

Tablo 5 Hazine tarafından Merkez bankası verilerine de dayanarak yapılan enerji ithalat faturasının miktar ve fiyat etkilerinin ayrıştırılmasına yönelik hesaplamaların bulgularını göstermektedir. Bu hesaplama göre, 2002 sonrasında GSYİH'ya oran olarak cari açığın yükselişinin kayda değer bir kısmı enerji fiyatlarındaki yükselişle açıklanmaktadır. Fakat enerji fiyat etkisi dışarıda bırakıldığında dahi 2002 sonrasında cari açık/GSYİH oranı 1990'lı yıllar ortalamasının üzerindedir. Bu nedenle ekonomi yönetimi ve bürokrasinin, 2000 sonrasında rekor dış açıklarını, Türkiye ekonomisinden değil dünya ekonomisinden kaynaklandığı izlenimi yaratarak meşrulaştırma girişimleri yerine, çabasını, ekonominin hem enerji hem de sanayi alanında ithalat bağımlılığında artış eğilimini tersine çevirecek girişimlere odaklaması, ulusal ekonomi açısından en azından 2010'larda daha yararlı sonuçlar doğuracaktır. Diğer taraftan küresel ekonominin belirli periyotlarla fiyat ve miktar şokları üretebileceği ihtimalini dikkate alarak enerji sektöründe dışa bağımlılığı azaltacak projelerin ivedilikle gerçekleştirilmesi gelecekte Türkiye ekonomisinin küresel gelişmelerden 2008-09 bunalımında olduğu gibi çok sert etkilenmesini önleyecektir. Maharet, olumsuz gelişmelerin ulusal ekonomiden kaynaklanmadığını göstermeye çalışmak değil, dünya ekonomisinde olumsuz gelişmelere rağmen sürdürülebilir bir büyüme iklimi ya da hiç değilse küresel olumsuzlukların sert depresyonlar yaratmasını engelleyecek koşulları oluşturmak olsa gerektir.

**Tablo 5: Enerji Fiyat Etkisinden Arındırılmış Cari Açık - GSYİH İlişkisi**

Yıllar	Cari Açık / GSYİH (%)	Cari Açık / GSYİH (Enerji Fiyat Etkisi Hariç) (%)
2002	0,3	0,3
2003	2,5	1,8
2004	3,7	2,5
2005	4,6	2,4
2006	6,1	3
2007	5,9	2,9
2008	5,6	1,3

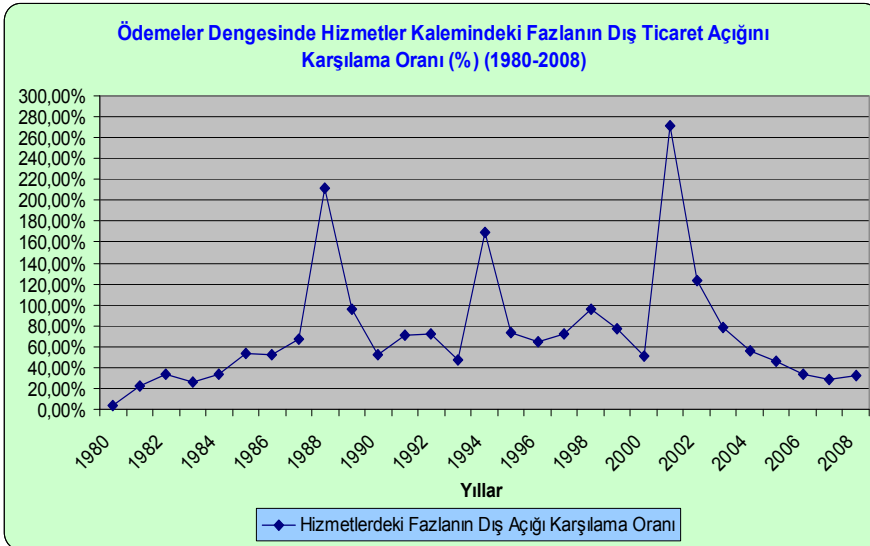
**Kaynak:** T.C. Başbakanlık Hazine Müsteşarlığı, **Ekonomi Sunumu**, s.62'deki verilerle hazırlanmıştır.

<sup>15</sup> 2002 yılı sonrasında dünya ekonomisinde temel metal, enerji ve temel gıda fiyatlarındaki yükseliş 1973 stagflasyonu öncesi gelişmelerle benzerlik göstermektedir.

## Görünmeyenler Fazlasının Finans Gücünün Azalması

2001 krizi sonrasında cari işlemler açığının yükselişinin ele alındığı bu çalışma da kriz sonrası yükselen konjunktürde cari işlemler açığının gelişiminde etkili olan bir başka yeni eğilime değinmeden geçmemek gerekir. Türkiye ekonomisinde 1980 sonrasındaki dışa açılma politikaları çerçevesinde, özellikle turizm sektörüne verilen teşvikler neticesinde cari işlemler hesabı içinde hizmetler dengesi giderek artan miktarlarda fazla vermeye başlamıştır. Hizmetler dengesinde oluşan fazla bazı yıllarda kronik dış ticaret açığının finansmanında oldukça etkili bir rol oynamıştır. Grafik 11’de sergilenen eğilimlerden de anlaşıldığı üzere, 1980’li yıllar boyunca hizmetler dengesi fazlasının dış ticaret açığını finanse etme gücü giderek artmıştır. Analizimiz açısından yanıltıcı olabilecek resesyon ve depresyon yıllarındaki sapmalar (örneğin 1988, 1994 ve 2001) dışarıda bırakıldığında 1990’lar boyunca hizmetler dengesi fazlasının dış ticaret açığını finanse etme gücü % 50 - % 90 bandında dalgalanmış ancak bu çalışmada odaklanılan 2002 sonrasının yükselen konjunktüründe, hizmetler dengesi fazlasının dış ticaret açığını finanse etme gücü giderek azalmıştır. Bu dönemde hizmetler dengesi fazlası dolar bazında mutlak olarak artma eğiliminde olmasına rağmen, çalışmanın daha önceki bölümlerinde nedenleri ayrıntılı olarak gösterilen dış ticaret açığındaki hızlı yükseliş, hizmetler dengesi fazlasını dış ticaret açığının finansmanında giderek önemsizleştirmiştir. Şöyle ki, 2003 yılında hizmetler dengesi fazlası dış ticaret açığının % 77’sini finanse edebilme kapasitesinde iken bu oran 2008 yılında % 32 ye gerilemiştir. (Bkz. Grafik 11)

### Grafik 11: Ödemeler Dengesinde Hizmetler Kalemindeki Fazlanın Dış Ticaret Açığını Karşılama Oranı (1980–2008)



**Kaynak:** TCMB Ödemeler Dengesi İstatistikleri üzerinden hazırlanmıştır.

---

## Sonuç

Türkiye Ekonomisi 2001 krizi sonrasında siyasal ve ekonomik açıdan olumlu dış ve iç konjonktürün etkisiyle 2002 ile birlikte 2008 ekonomik krizine kadar bir yükselen konjonktür yaşamış ve bu dönemde görece olarak yüksek bir ortalama büyüme hızına ulaşmıştır. Diğer taraftan bu süreç ekonominin kronik sorunlarından olan enflasyonla mücadelede de önce örtük sonra açık enflasyon hedeflemesi stratejisinin uygulandığı yıllar olmuştur. Bilindiği gibi bu süreçte enflasyonla mücadelede de kayda değer mesafe kat edilmiştir. Fakat ne yazık ki ekonomide büyüme ve enflasyonla mücadelede başarılı olmak için tercih edilen ve açık ve örtük olarak uygulanan para, maliye, dış ticaret, döviz kuru politikalarının bilhassa makro ekonomik istikrarın çok temel iki göstergesinde, resmi rakamlarla Cumhuriyet döneminde benzeri görülmemiş düzeylerde dengesizlik ve sorunlar ortaya çıkmıştır.<sup>16</sup> Ekonomide 2002 sonrasında yaşanan cari işlemler açığı, boyut ve süre açısından daha önce gözlenmemiş düzeylerde olmuştur. Diğer taraftan 2009 yılı itibariyle ekonomide daha önce görülmemiş düzeylerde işsizlik verilerine ulaşılmıştır.

Bu çalışma 2002 sonrasında yükselen konjonktürünün ortaya koyduğu temel makro dengesizliklerden biri olan cari işlemler açıklarının gerçek boyutlarının ortaya koyulması ve muhtemelen 2010'lu yıllarda da ekonominin makro performansını etkileyecek olan cari açığın kökenindeki yeni eğilimlerin tespitine odaklanmıştır. Burada çalışma boyunca alt bölümler itibariyle ayrıntılarıyla ortaya koyulan bulgular kısaca özetlenecektir.

Çalışmada ekonominin dış entegrasyon düzeyi, üretimin ithalata bağımlılığı ve cari işlemler açığının boyutlarının daha sıhhatli ölçülebilmesi kaygısıyla geleneksel ölçütlerin yanında temel dış ticaret göstergelerinin ticarete konu olan GSYİH'ya oranla gelişimi de geçmiş 20 yıllık dönemde incelenmiştir. İlgili bölümlerde ayrıntıları gösterildiği gibi yeni ölçüte göre yapılan hesaplamalar, 2001 krizi sonrasında temel dış ticaret göstergelerindeki kırılmayı daha çarpıcı bir biçimde ortaya koymaktadır.

2001 krizi sonrası büyüme süreci 1980 ve 90'lı yıllarla karşılaştırıldığında görece olarak daha fazla cari işlemler açığı yaratma potansiyelinde olmuştur. Kuşkusuz bu gelişmenin arkasında, büyümenin finansmanındaki tercihlerden, para – kur, borçlanma politikalarına kadar uzanan çeşitli nedenler yatmaktadır. Diğer taraftan bu süreçte belirleyici olan iki kritik hususu özellikle vurgulamak gerekir. 2002 sonrasında siyasal ekonomik tercihleri altında, ekonomide sanayi üretimi ile enerji sektöründe ithalata bağımlılık ciddi ölçüde yükselmiştir. 2002 sonrasında sanayi üretiminin kompozisyonundaki değişim ve ithalat bağımlılığı yüksek sektörlerin ön plana çıkışı ile 2000 öncesi süreçte daha ziyade ulusal girdi kullanarak gerçekleştirdikleri ihracat performansları ile dış ticaret açığının finansmanında oldukça etkili olan geleneksel sektörlerin bile uluslararası rekabet ve ulusal para – kur ve ticaret politikalarının etkileri ile

---

<sup>16</sup> AKP döneminde, cari işlemler açığı sorununun IMF desteği ile uygulanan büyüme ve enflasyonla mücadele politikasının sonuçlarından biri olduğu, dönemin devlet bakanı Mehmet Şimşek tarafından “*cari açık IMF programının bir yan ürünü olarak ortaya çıkmıştır.*” sözüyle ifade edilmiştir. Mehmet Şimşek “Türkiye'nin Yüksek Cari İşlemler Açığı IMF Programının Bir Yan Ürünüdür.” Radikal Gazetesi 08.08.2008 tarihli röportaj.

<http://www.radikal.com.tr/Radikal.aspx?aType=RadikalHaberDetay&ArticleID=892463&>

(Erişim: Ağustos 2009).

giderek artan oranda ithal girdi kullanımına yönelmeleri cari işlemler açığının rekor seviyelere ulaşmasında etkili olmuştur. Türkiye sanayisinde yaşanan bu dönüşüm, muhtemelen 2010'lu yıllarda da ekonominin cari açık ve işsizlik göstergelerini etkilemeyi sürdürecektir.

Diğer taraftan 2002 sonrası süreçte Türkiye'nin enerji ithali faturası sürekli yükselmiştir. Bu gelişmede hem miktar hem fiyat etkileri belirleyici olmuştur. Dünya ekonomisinde enerji fiyat endeksinin Temmuz 2008'de 2002'ye göre yaklaşık 5 kat artışı ekonomiyi ciddi bir fiyat şoku ile karşı karşıya bırakmıştır. Bu gelişmeler gelecek yıllarda dünya ekonomisinden kaynaklanacak başka şoklar ihtimalini dikkate alarak, enerjide dışa bağımlılığın azaltılması stratejisinin ekonominin sürdürülebilir büyüme hedefleri açısından ne kadar önemli olduğunu ortaya koymaktadır.

2002 sonrasında cari işlemler açığının nedeni olan yeni eğilimlerle ilgili olarak burada belirtilmesi gereken bir diğer gelişme, 2002 sonrasında cari işlemler açığının kökeninde 1990'lı yıllardan farklı olarak özel kesimin negatif tasarruflarının yatıyor olması gerçeğidir. Yukarıda ilgili bölümde verilerle ayrıntılı olarak ortaya koyulduğu gibi 1990'lı yıllarda cari işlemler açığının kökeninde kamu kesiminin negatif tasarrufları yatmakta idi. Bu dönemde özel kesim pozitif tasarrufları ile kamu negatif tasarrufunu bir miktar finanse ederek cari açığın daha yüksek oluşmasına engel olmuştur. Ancak 2002 sonrasında tercih edilen büyüme, para-kur ve borçlanma politikaları neticesinde Türkiye'de özel kesim (hane halkı ve şirketler kesimi) hızlı bir borçlanma temposu yaşamıştır. Kamu kesiminin faiz dışı fazla politikaları ile kamu negatif tasarrufunu azalttığı bu süreçte özel kesimin borçlanma eğilimleri cari işlemler açığının kökenini oluşturmuştur.

Türkiye ekonomisinin Cumhuriyetin kuruluşunda benimsenen vizyon doğrultusunda hiç değilse 100. yılında başarıya ulaşılabilmesi için gelecek on yıllardaki uzun dönem büyüme hızının en azından % 7 düzeyinde olması gerekmektedir. Ne yazık ki geçtiğimiz otuz yıl içindeki büyüme politikaları bu hedefe yeterince hizmet etmemiştir. Bu nedenle ülkenin; büyümenin finansmanı, cari işlemler dengesi, enflasyon, istihdam politikaları açısından orta ve uzun vadede *sürdürülebilirliği* dikkate alan alternatif stratejilere yönelmesi gerekmektedir.

## Ekler

**Ek Tablo 1: Dış Ticaret Hacmi ve GSYİH\* 1980–2006 (milyon \$)**

Yıllar	Dış Ticaret Hacmi (c.i.f.)	GSYİH	Dış Ticaret Hacmi / GSYİH (%)
1980	10.819	65.383	16,55%
1981	13.636	71.828	18,98%
1982	14.589	65.576	22,25%
1983	14.963	63.208	23,67%
1984	17.891	61.103	29,28%
1985	19.301	67.491	28,60%
1986	18.561	76.238	24,35%
1987	24.348	86.886	28,02%
1988	25.997	90.367	28,77%
1989	27.417	107.228	25,57%
1990	35.261	150.598	23,41%
1991	34.640	150.746	22,98%
1992	37.586	159.151	23,62%
1993	44.773	179.517	24,94%
1994	41.376	129.857	31,86%
1995	57.346	169.708	33,79%
1996	66.851	181.498	36,83%
1997	74.820	189.622	39,46%
1998	72.895	200.119	36,43%
1999	67.258	184.265	36,50%
2000	82.278	199.749	41,19%
2001	72.733	145.594	49,96%
2002	87.613	184.332	47,53%
2003	116.593	240.955	48,39%
2004	160.707	302.678	53,09%
2005	190.251	363.370	52,36%
2006	225.111	402.710	55,90%

\*TÜİK 1987 milli gelir serisinden alınmıştır.

**Kaynak:** TCMB Kur Verileri; TÜİK Dış Ticaret İstatistikleri, Ulusal Hesaplar üzerinden tarafımızca hazırlanmıştır.

**Ek Tablo 2: Dış Ticaret Hacmi ve GSYİH\* 1998–2008 (milyon \$)**

Yıllar	Dış Ticaret Hacmi (c.i.f.)	GSYİH	Dış Ticaret Hacmi / GSYİH (%)
1998	72.895	269.008	27,10%
1999	67.258	248.961	27,02%
2000	82.278	267.209	30,79%
2001	72.733	196.036	37,10%
2002	87.613	232.745	37,64%
2003	116.593	304.594	38,28%
2004	160.707	393.038	40,89%
2005	190.251	483.992	39,31%
2006	225.111	529.932	42,48%
2007	277.334	647.846	42,81%
2008	333.991	734.853	45,45%

\*TÜİK 1998 milli gelir serisinden alınmıştır.

**Kaynak:** TCMB Kur Verileri; TÜİK Dış Ticaret İstatistikleri, Ulusal Hesaplar üzerinden tarafımızca hazırlanmıştır.

**Ek Tablo 3: Enerji Dış Ticareti ve Dış Ticaret Dengesi (milyon \$)**

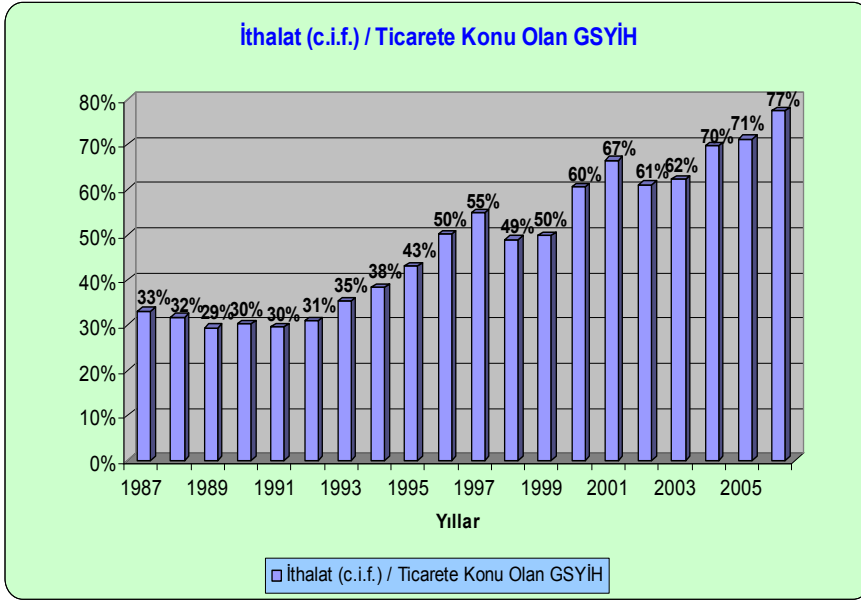
Yıllar	Enerji İthalatı	Enerji İhracatı	Enerji İthalatı / Toplam İthalat	Net Enerji İhracatı / Dış Ticaret Dengesi
1980	3.907	59	49,4%	77,0%
1981	3.916	114	43,8%	89,9%
1982	3.847	345	43,5%	113,1%
1983	3.742	235	40,5%	100,0%
1984	3.790	413	35,2%	93,2%
1985	3.780	377	33,3%	100,5%
1986	2.182	185	19,7%	54,8%
1987	3.159	237	22,3%	73,6%
1988	3.046	334	21,3%	101,4%
1989	3.247	259	20,6%	71,7%
1990	4.622	296	20,7%	46,3%
1991	3.757	290	17,9%	46,5%
1992	3.760	233	16,4%	43,2%
1993	3.965	177	13,5%	26,9%
1994	3.818	244	16,4%	69,2%
1995	4.621	290	12,9%	30,8%



1996	5.917	276	13,6%	27,7%
1997	6.068	192	12,5%	26,4%
1998	4.509	259	9,8%	22,4%
1999	5.377	337	13,2%	35,8%
2000	9.541	329	17,5%	34,5%
2001	8.339	445	20,1%	78,4%
2002	9.204	692	17,9%	54,9%
2003	11.575	980	16,7%	48,0%
2004	14.407	1.429	14,8%	37,8%
2005	21.256	2.641	18,2%	43,0%
2006	28.859	3.567	20,7%	46,8%
2007	33.833	5.148	19,9%	45,7%

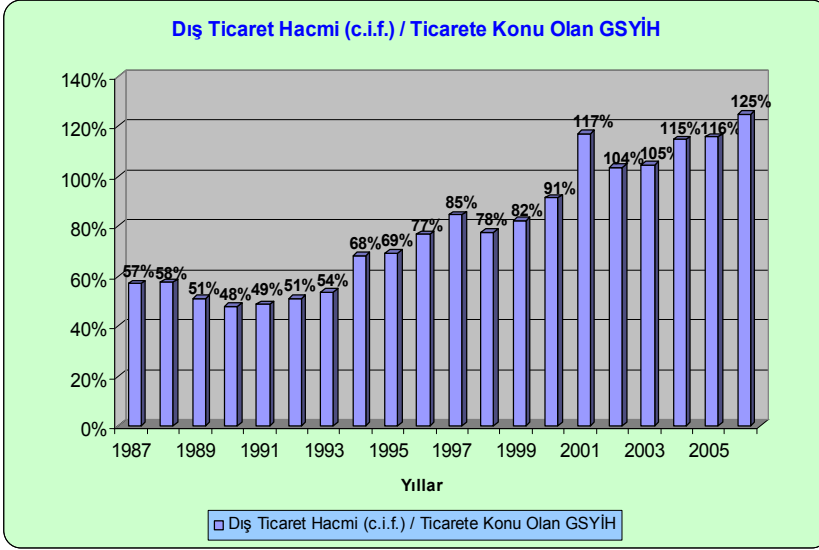
**Kaynak:** TÜİK Dış Ticaret İstatistikleri ve Enerji ticareti için Bilgi Edinme Kanunu çerçevesinde edinilen verilerden hareketle tarafımızca hazırlanmıştır.

### Ek Grafik 1: İthalat (c.i.f.) / Ticarete Konu Olan GSYİH (1987–2006)



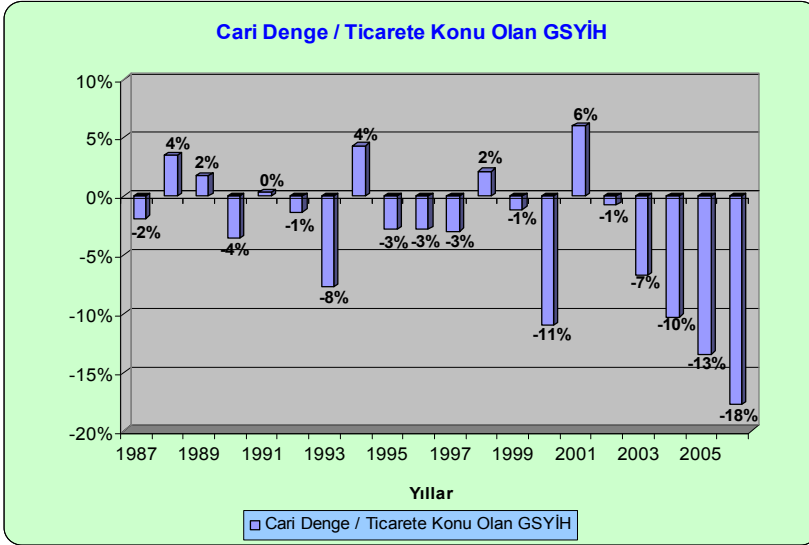
**Kaynak:** TCMB Kur Verileri. TÜİK Dış Ticaret İstatistikleri, Ulusal Hesaplar üzerinden 1987 milli gelir serisi kullanılarak hazırlanmıştır.

## Ek Grafik 2: Dış Ticaret Hacmi (c.i.f.) / Ticarete Konu Olan GSYİH (1987–2006)



**Kaynak:** TCMB Kur Verileri. TÜİK Dış Ticaret İstatistikleri, Ulusal Hesaplar üzerinden 1987 milli gelir serisi kullanılarak hazırlanmıştır.

## Ek Grafik 3: Cari Denge / Ticarete Konu Olan GSYİH (1987–2006)



**Kaynak:** TCMB Ödemeler Dengesi Verileri, Kur Verileri TÜİK Ulusal Hesaplar üzerinden 1987 milli gelir serisi kullanılarak hazırlanmıştır.

---

## KAYNAKÇA

- AKAT, Asaf Savaş, Gazete Yazıları-15, Ocak 2009, s:56-57, Erişim: <http://akat.bilgi.edu.tr/pdf/00-2008-2.pdf> (Erişim: Ekim 2009)
- AYDOĞUŞ, İsmail – Harun Öztürkler, **Türkiye’de Cari İşlemler Açığı Sorununun Analizi**, Gazi Kitabevi, Ankara, 1. Basım, 2006.
- BAĞIMSIZ SOSYAL BİLİMCİLER, **2008 Kavşağında Türkiye Siyaset, İktisat ve Toplum**, Yordam Kitap, Birinci Basım 2008.
- BORATAV, Korkut, **Türkiye İktisat Tarihi 1980-2005**, İmge Kitabevi, Gözden Geçirilmiş 10. Baskı, 2006.
- CALVO, Guillermo A. ve diğerleri, “Systemic Sudden Stop: The Relevance of Balance – Sheet Effects and Financial Integration”, **NBER Working Paper Series**, May 2008, <http://www.nber.org/papers/w14026> (Erişim Tarihi: Ekim 2009)
- ÇAVDAR, Tefvik, **Türkiye Ekonomisinin Tarihi**, İmge Kitabevi, 1. Baskı, 2003.
- DPT Ekonomik ve Sosyal Göstergeler 1950-2006: <http://www.dpt.gov.tr/DPT.portal> (Erişim: Ağustos 2009),  
Yıllık Programlar 1996:2010: <http://www.dpt.gov.tr/DPT.portal> (Erişim: Ağustos 2009)
- KAZGAN, Gülten, **Türkiye Ekonomisinde Krizler (1929-2001) “Ekonomi Politik” Açından Bir İrdeleme**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 1. Baskı, 2005.
- KEPENEK, Yakup - Nurhan Yentürk, **Türkiye Ekonomisi**, Remzi Kitabevi, 19.Basım, 2007.
- SAYGILI, Ş., ve diğerleri, “Türkiye İmalat Sanayinin İthalat Yapısı” **TCMB Araştırma ve Para Politikası Genel Müdürlüğü**, Kasım 2009  
<http://www.tcmb.gov.tr/yeni/iletisimgm/turkiyeimalatsanayii.pdf> (Erişim: Kasım 2009)
- ŞİMŞEK, Mehmet “Türkiye’nin Yüksek Cari İşlemler Açığı IMF Programının Bir Yan Ürünüdür.” **Radikal Gazetesi** 08.08.2008 tarihli röportaj.  
<http://www.radikal.com.tr/Radikal.aspx?aType=RadikalHaberDetay&ArticleID=892463&> (Erişim: Ağustos 2009)
- T.C. Başbakanlık Hazine Müsteşarlığı, **Ekonomi Sunumu**,  
[http://www.hazine.gov.tr/irj/go/km/docs/documents/Treasury%20Web/Statistics/Economic%20Indicators/egosterge/Sunumlar/Ekonomi\\_Sunumu\\_TR.pdf](http://www.hazine.gov.tr/irj/go/km/docs/documents/Treasury%20Web/Statistics/Economic%20Indicators/egosterge/Sunumlar/Ekonomi_Sunumu_TR.pdf)  
s:50-69 (Erişim: Ekim 2009)
- TCMB, Ödemeler Dengesi İstatistikleri: <http://evds.tcmb.gov.tr/> (Erişim: Eylül 2009)  
Kur Verileri: <http://evds.tcmb.gov.tr/> (Erişim: Eylül 2009)
- TÜİK, Bilgi Edinme Kanunu Çerçevesinde Edinilen Enerji Ticareti Verileri,  
Dış Ticaret İstatistikleri: [http://tuik.gov.tr/PreTablo.do?tb\\_id=12&ust\\_id=4](http://tuik.gov.tr/PreTablo.do?tb_id=12&ust_id=4)  
(Erişim: Eylül 2009),

Ulusal Hesaplar: [http://tuik.gov.tr/AltKategori.do?ust\\_id=16](http://tuik.gov.tr/AltKategori.do?ust_id=16) (Erişim: Eylül 2009)

YILMAZ, Ahmet, “Türkiye Ekonomisinde Ücretler, Karlar ve Kriz”; **Marmara Üniversitesi, İ.İ.B.F. Dergisi**, Cilt XXI, Sayı 1, 2005, s:35–52

YILMAZ, Gülay Akgül, Ahmet Yılmaz., **Türkiye’de Borç Sarmalı ve Makro Ekonomik İstikrar**, Arıkan Yayınları, İstanbul., 2007, s:119-128 ve 148-162.

YÜKSELER, Zafer – Ercan Türkan, “Türkiye’nin Üretim ve Dış Ticaret Yapısında Dönüşüm Küresel Yönelimler ve Yansımalar” **TÜSİAD Yayını**, (Yayın No: TUSIAD-T/2008–02/453) 2008.